

„ПАИСИЙ ХИЛЕНДАРСКИ.  
НЕГОВОТО ВРЕМЕ, ЖИЗНЕН ПЪТ  
И ДЕЛО“ ОТ ХРИСТО ХРИСТОВ

Изд. „Наука и изкуство“, 1972, 390 с.

Навършването на 250 години от рождението на Паисий Хилендарски бе повод за появата на нови проучвания върху живота, личността и епохата на първия български възрожденец. Между тях книгата на проф. Христо Христов привлича вниманието като опит за цялостно осветляване на историческите аспекти на сложната и многогранна Паисиева проблематика. В няколко кратки уводни думи авторът е обосновал необходимостта от ново монографично изследване, като изтъква, че въпреки наличието на голяма по обем научна литература върху Паисий далеч не всички въпроси могат да бъдат считани за задоволително решени. По тази причина предлаганият труд си поставя за задача „да разкрие върху широка изворова основа икономическото, социалното и културното положение на българския народ през осемнадесети век“ и върху нея да очертае „личността и подвига на Паисий“. Напълно вярна е констатацията на автора, че „в литературата за Паисий Хилендарски някои схващания са остарели, други се нуждаят от допълнителна аргументация, а трети направо са отречени от научната критика“, което налага „да се подложи на критичен разбор всичко писано за Паисий, както и да се даде пресценка за това, което е направено и което предстои да бъде направено“.

Въпреки че трудът не преследва толкова широки задачи, тези мисли разкриват добре отправната точка и целите на изследвателя. В композицията на своята книга проф. Христо Христов е избрал една нова и интересна постройка. Встъпителната глава е посветена на „Света гора и светогорските манастири“, т. е. има за цел да покаже оазис интелектуална атмосфера, в която израства и се оформя личността на Паисий. Чрез привличането на нов или неизползуван досега цялостно изворов материал (сведенията на френския учен от XVI в. Пиер Белон, данните на английския консул от XVII в. Пол Рико, описанията на известния украински пътешественик Василий Григорович-Барски) авторът е успял да нарисова вярна и убедителна картина на обстановката в голямата монашеска република, показана като един от най-важните духовни центрове на Балканите през епохата на робството. Особено внимание е отделено на манастирите Хилендар и Зограф, като е подчертана, от една страна, ролята им в съхраняването на българската книжовна традиция, а, от друга — убедително е разкрита връзката им с българските земи през XVII—XVIII в.,

когато „те се свързвали все повече и повече с реално съществуващия свят и ставали организатори чрез многобройните си метоси на народната просвета, култура и духовен живот“. С редица фактически данни е показана голямата материална и морална помощ, която тези манастири са получавали от българското население. Авторът акцентува върху ролята на светогорските манастири като крепост на източното православие, но наред с това обръща внимание и на новите гоеви в интелектуално-просветния живот на Атон, преди всичко на краткотрайно просъществуващата Атонска академия на Евгенций Вулгарис (закрита през 1758 г.), едно доказателство, че през XVIII в. „наред с традиционното мислене в Света гора си пробивали път и нови идеи“.

Втората глава на книгата „Османската държава и българският народ през XVIII век“ принадлежи към най-ценната част от труда, особено като се има пред вид колко все още фрагментарни и непълни са научните познания за обществено-политическата и икономическата обстановка на Балканите през осемнадесетото столетие. Чрез привличане на нови убедителни факти авторът се обявява против традиционните схематични схващания, които представят обикновено развитието на Османската държава през XVIII в. „като процес на непрекъснат упадък и разложение на военно-феодалната система“. Той приема тази постановка за вярна само в общи линии и основателно отбелязва, че „упадъкът и разложението не се развивали равномерно в хронологичен и териториален аспект. Освен това те били съпътствувани от зараждащото на нови социално-икономически явления и процеси, които внасяли промени в структурата на феодалното общество“. Ето защо, след като се спира твърде обстойно на разрухата и кризата в Османската империя, свързани с военните неуспехи в края на XVII и началото на XVIII в., авторът обръща внимание на един много важен факт — 30-годишния мирен период, започнал с подписването на Белградския мирен договор с Австрия в 1739 г. и продължил чак до 1768 г., който създава условия за стабилизация и развитие на стопанския живот. На фона на засиления упадък на военно-феодалната система е показано израстването на нова социална сила — аяните. Важно място е отделено на зараждащото и развитието на чифликчийството и стоковото стопанство. Посочени са и промените в положението на селяните. Особено внимание е обърнато на развитието на промишлеността, градовете и търговията. Изтъкнато е разширяването на европейските пазари на Османската империя не само в Средиземноморието, но и във Влашко, Молдова, Русия, Трансилвания, Австрия, Саксония. В тази част от изследването широко

са използвани данни от докладите на английските посланици в Турция, извлечени от документите на Public Record Office.

Следващите страници на книгата са посветени на положението на българския народ през XVIII в. Покрай затихването на масовите помохамеданчвания от втората половина на XVII в., авторът се спира на нарастващата опасност от народното обезличаване на българските търговски среди, които „губели своето народностно самосъзнание и се претопявали в по-развитата и многобройна гръцка търговска буржоазия“. Изтъкнато е също, че през XV—XVII в. Цариградската патриаршия е „била чужда на народностната идея“, но по-късно „заедно със зараждането на гръцкото национално движение и засилването на гръцката национална буржоазия тя става непримирима към съществуването на църковнославянско богослужение и на българско народностно самосъзнание“. Обърнато е внимание на фанариотските грабежи и насилия през XVIII в. над българското православено население като обект на критика в Паисиевата история.

В края на същия раздел е осветлена социалната структура на българското общество през XVIII в. Авторът разглежда социалните промени и разслоенното, което развитието на стоковото производство въвежда сред раетските и чифашките селяни. С разширяването на занаятите и търговията редица раетски села се превръщат в занаятчийско-търговски средища. Проследено е развитието на градовете, специализацията в производството и създаването на еснафските организации. Показан е генезисът на нов социален слой, съставляващ наченките на българската буржоазия, характеризирани като занаятчийско-търговска („бюргерска“) по своята същност класа. По такъв начин проф. Хр. Христов определя втората половина на XVIII в. като „период на зараждане на българската буржоазна класа... все още малобройна социална група, лишена от общи организационни връзки и от единна класова и национална идеология“, но намираща се в „състояние на възход“, с нарастваща стопанска мощ и авторитет“ и носителка на „здрави народности и патриотични тенденции“. Главата завършва с обобщаващи изводи за българското общество през XVIII в. Обосновано е твърдението, че въпреки съществуващата социална диференциация вътрешните противоречия в българското общество са стояли на заден план, „защото над всички негови класи, прослойки и групи тежела една и съща чужда власт и... поради това над личните и груповите борби зреела идеята за обща борба против османската и патриаршеската власт... защото когато даден народ или формираща се нация се намира под чужда власт, вътрешните противоречия между съставляващите я социални елементи винаги се намират в ла-

тентно състояние или се притъпяват от необходимостта да се реши основното противоречие между завоеватели и завоевани“. Тази именно идея доловил и изразил Паисий Хилендарски в своята „История славено-българская“.

Следващата глава от изследването е посветена на състоянието на народната просвета и култура. Авторът отхвърля остарялата постановка на М. Дринов за XVIII в. като време на мрак и безпросветност в българските земи и изтъква съществуването на здрава книжовна традиция през епохата на робството като естествено продължение на българската средновековна писменост и култура. Подчертана е ролята на българското православие като крепител на народностното съзнание чрез манастирите и църквите — хранилища на паметниците и традициите на миналото и центрове на духовно-просветна и културна дейност. Отбелязано е значението на килийните и градските училища. Особено внимание е обърнато на развитието на дамскинарската литература като важен момент в демократизацията на книжовния живот в България през XVII—XVIII в. Авторът припомня заслугите на известните Паисиеви съвременници Йосиф Брадати, Партений Павлович, Никифор Рилски, Тодор Врачански, Янкул Хрельовски и др. и заключава, че в случая не се касае само за количествен растеж на книжовната продукция, но и за един опит да се свърже литературата с нуждите на живота и да се приближи до проблемите на времето. Изследователят не подценява и не отминава и чуждото влияние като естествен резултат от разширените контакти с външния свят. Обърнато е внимание на културния подем у австрийските сърби и на проникването на нови просветителско-хуманистични идеи сред гръцкото общество през XVIII в. Особено място е отделено на политическото и културното издигане на Русия през осемнадесетото столетие, на засилените връзки между българските и руските земи, на проникването на руски богослужбени и светски книги в България и на нарасналия интерес у руската общественост към живота на православните християни на Балканите. Изобщо авторът е успял да разкрие в необходимата пълнота културно-просветното състояние на българските земи през XVIII в. и да покаже появата на Паисиевата история като закономерно явление, което има своите предпоставки в цялостното развитие на българското общество.

Следващата глава на книгата разглежда изворите на „История славенобългарская“. Като се спира на събуждането и развитието на историографския интерес през Паисиевата епоха като „обективна потребност“, авторът оценява Паисий като „родоначалник-историограф, който пръв създава цялостен и оригинален труд за миналото на българския народ“. Проследявайки домашните извори



на Паисий, проф. Хр. Христов подчертава факта, че хилендарският монах е търсил първоизворите за българската история. Твърде обстойно са анализирани и двата основни чужди източника на „История славеноболгарская“ — руското издание на книгата на Цезар Бароний „Деяния церковная и гражданская“ (т. I—II, Москва, 1719) и съчинението на далматинския историограф Мавро Орбини „Il regno degli Slavi“ в неговия руски превод „Книга историография“ (Спб., 1722). Вярно е заключението на автора (отнесено неизвестно защо към гл. 6, с. 243), че главният чужд извор на Паисий е била книгата на Орбини, а не Барониевите анали.

В пета глава на своя труд, озаглавена „Личността и подвигът на Паисий Хилендарски“, проф. Хр. Христов подлага отново на преглед и оценка оскъдните данни за живота на първия български възрожденец, като се спира предимно на автентичните свидетелства, съдържащи се в самата „История славеноболгарская“, препоръчителното писмо на хилендарското братство до карловачкия митрополит и Паисиевата разписка от 21 май 1761 г. Към тези източници той прибавя с известна уговорка „извадките“ от т. нар. Зографска и Хилендарска кондики и се присъединява към изградената още от проф. Й. Иванов хипотеза за родното място и рода на Паисий. Значително място е отделено на стопанския и културния напредък на Банско през XVIII в. В следващите страници авторът се спира на установяването и пребиваването на Паисий на Света гора и оценява времето от 1745 до 1760 г. като „период на постепенно идейно съзряване“, завършил с вземането на решение за написване на книга за българската история. Обстойно е разгледана издирваческата и събирателската дейност на Паисий по създаването на „История славеноболгарская“. Проследено е неговото пътуване до Сремски Карловци, анализирани са пречките и трудностите от обективен и субективен характер, които първият български историограф е трябвало да преодолее при изграждането на своята бележита книга. Подобаваща оценка е дадена на грижите и усилията на хилендарския монах по разпространението на „История славеноболгарская“. Приемайки за най-обоснована хипотезата на проф. Б. Ангелов, авторът сочи 1773 г. като най-вероятна година на Паисиевата смърт.

Следващата шеста глава „Минало, бъдещо“ съдържа цялостна оценка на идеите и тенденциозността на Паисиевата история. Убедително е показано как чрез „История славеноболгарская“ хилендарският будител решава задачите на своята епоха, което „определя значимостта на Паисиевия труд като програма на Българското възрождане, прогледана отначало и докрай с ярко изразена прогресивна тенденция“.

Седма глава „Съвременници и последователи“ е посветена на развитието на историографската традиция през Възраждането. Авторът спира погледа си върху „Зографската история“, „История во кратце о болгарском народе словянском“ на йеромонах Спиридон, на историята на Йован Ранч и на съставената по нея „История славеноболгарского народа“ от А. Нескович. Особено внимание е обрнато на разпространението на преписите и преработките на „История славеноболгарская“. По убедителен начин е доказано влиянието на Паисиевите идеи в изграждането на националноосвободителната идеология на Българското възрождане. Авторът определя Паисий Хилендарски като основоположник на „борческо-демократическата линия“, подета и доразвита от Софроний Врачански, Неофит Бозвели и Георги Раковски. Като изтъква приемствеността между Паисиевата идеология и дейността на българските революционни демократи от 60—70-те години на XIX в., проф. Хр. Христов основателно отбелязва и съществуващите различия, тъй като „идеите на Паисий, създадени в началния период на Възраждането и съдействащи за развитието на възрожденския процес били ... само най-обща програма на зараждащото се българско националноосвободително движение“, докато „революционно-демократическата идеология била резултат на продължително революционно съзряване. Тя била цялостна, разгърнатата идеология за непосредствена подготовка и извършване на българската националноосвободителна революция.“

Заключителната част на изследването е озаглавена „Наследството на Паисий Хилендарски“. В нея авторът във философско-исторически план преценява още веднъж цялостния смисъл на Паисиевото дело за българската нация. Проследено е зараждането и развитието на научния интерес към Паисий Хилендарски и неговата история. Връщайки се отново на въпроса за Паисиевата идеология, проф. Хр. Христов отхвърля тезата за Паисий като идеолог на българската буржоазия и изтъква, че „е трудно да се говори за българско буржоазно общество в средата на XVIII в. в смисъл на общество, което се изгражда върху развити капиталистически отношения“. Като приема, че идеята за единство на народните сили е основна идея в Паисиевата история, авторът в общи линии се доближава до възгледите на светския изследовател А. Н. Робинсон за народностния характер на Паисиевата идеология, но едновременно с това подчертава и нейната социално-класова обусловеност. „Социалният инициатор“ на Паисиевите идеи той вижда в лицето на занаятчиите и търговците като носители „на качествено нова, възрожденска идеология“, които имали своята „масова опора“ в селските маси като основна социална сила в българското об-

щество. В този смисъл идеологията на Паисий Хилендарски е оценена като „национално-освободителна, антифеодална и борческо-демократическа“, а „История славеноболгарская“ — като „начална програма на българската националноосвободителна борба“. В заключение авторът сочи първия български възрожденец като „един от най-ярките примери в българската история за голямата роля на великата личност в развитието на историческия процес“.

Приложената към книгата библиография на основните извори и литература, подробните показатели на личните и географските имена и резюметата на руски и английски език улесняват в значителна степен използването на труда.

Накрая бих искал да отбележа някои пропуски и неточности, предимно от фактологически характер. На стр. 78, като говори за „Стематографията“ (1741) на Хр. Жефарович, авторът отбелязва: „В този свой труд Жефарович заявява, че е българин, родом от Дойран“. Никъде в „Стематографията“ не е посочено родното място на Жефарович — за него се съди от документите във връзка със смъртта му, публикувани от руския учен Н. М. Петровски (Известия Отделения русского языка и словесности, т. XV, 1910, кн. 3). Неточно е твърдението на стр. 149, че Паисий изпуснал в първия предговор към историята си пасаж за управлението на поданиците в „тишина, правда и благочестие“, фигуриращ в предговора към руското издание на Бароний. В действителност този пасаж съществува и у Паисий както в Зографската чернова, така и в други преписи на „История славеноболгарская“ (вж. напр. изданието на Й. Иванов от 1914 г., стр. 4). Книгата на П. Ритер — Витезович „Stemmatografia“ е издадена през 1701, а не 1700 г. (стр. 167). Жеравненският препис на Паисиевата история не е датиран 1772 г.

(стр. 267, 271). Това е дата на по-късна приписка, която за хронологизирането на ръкописа представлява terminus ante quem. Неприемливо е схващането, изказано на стр. 94, че „през тази епоха [XVIII в. — Б.Р.] се ликвидират напълно останките от българската светска и църковна аристокрация. Българите остават без ръководна класа в своя политически, социален и културен живот“. Сравнително по-слабото развитие на историческия жанр в средновековна България и конкретно „в навечерието на чуждото завоевание“ едва ли може да бъде обяснено с влиянието на „византизма“ и „исихазма“ (стр. 131), тъй като тъкмо през XIV в. в българската книжнина се забелязва един засилен интерес към историческата тематика (вж. напр. П. Динеков, Старата българска литература и националната историческа съдба. — Сб. Старобългарска литература. Изследвания и материали. Кн. I, София, 1971, стр. 19 и сл.). Като общо пожелание към автора и българските паисиеведи бих изтъкнал необходимостта от едно основно критично анализиране на „извадките“ от т. нар. Зографска и Хилендарска кондики, които са познати само в съвременен препис и будат съмнение по отношение на своята автентичност с оглед използването им като източник за възстановяване на жизнения път на Паисий Хилендарски.

Книгата на проф. Христо Христов „Паисий Хилендарски. Неговото време, жизнен път и дело“ представлява интересен и ценен научен труд за епохата, личността и националния подвиг на първия български възрожденец. С цялостната си историческа постановка и оригинална интерпретация тя бележи важна крачка в разрешаването на редица основни въпроси на многоаспектната и сложна Паисиева проблематика.

Божидар Райков